Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-5(A)| May-2026

Original Article

विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा अभ्यास

सौ. जयश्री गणेश तांबे[1] प्रा. डॉ. नवनाथ रासकर[2]
[1]पीएच.डी.संशोधक विद्यार्थीनी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, तत्त्वज्ञान अधिविभाग
[2] तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, मुदोजी महाविद्यालय फलटण, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
Email: tambejayshree544@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180528
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(A)
Pp.117-120
May- 2026
Submitted: 15 Apr. 2026
Revised: 25 Apr. 2026
Accepted: 10 May. 2026
Published: 31 May 2026

सारांश:

आचार्य विनोबा भावे हे भारतातील महान तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि सर्वोदय विचारवंत होते. त्यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा केंद्रबिंदू मानवकल्याण, नैतिकता, स्वावलंबन आणि सामाजिक समता हा होता. शिक्षण हे केवळ रोजगाराचे साधन नसून चारित्र्यनिर्मिती, श्रमप्रतिष्ठा, आत्मानुशासन आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करणारे माध्यम असावे, असा त्यांचा आग्रह होता. आर्थिक क्षेत्रात त्यांनी भूदान, ग्रामदान, सर्वोदय, ग्रामस्वावलंबन आणि संपत्तीच्या न्याय्य वितरणाचा पुरस्कार करून समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेची संकल्पना मांडली. धार्मिक क्षेत्रात त्यांनी सर्वधर्मसमभाव, सत्य, अहिंसा, प्रेम, करुणा आणि मानवसेवा यांना धर्माचे मूलतत्त्व मानले. आधुनिक काळातील सामाजिक विषमता, नैतिक अधःपतन, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि पर्यावरणीय आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे विचार अधिकच उपयुक्त आणि प्रेरणादायी ठरतात. शाश्वत, न्याय्य आणि मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी विनोबा भावे यांचे विचार आजही मार्गदर्शक आहेत.

मुख्यशब्द: *आचार्य विनोबा भावे, शैक्षणिक विचार, आर्थिक विचार, धार्मिक विचार, सर्वोदय, भूदान चळवळ, ग्रामस्वावलंबन, सर्वधर्मसमभाव, मूल्यशिक्षण, मानवकल्याण*

1.प्रस्तावना

आचार्य विनोबा भावे यांचा जन्म ११ सप्टेंबर १८९५ रोजी महाराष्ट्रातील कुलाबा जिल्ह्यातील पेण तालुक्यातील गागोदे नावाच्या एका गावात झाला. यांचे पूर्ण नाव विनायक नरहरी भावे. नरहरी शंभूराव भावे आणि रुक्मिणीबाई यांचे सर्वात मोठे चिरंजीव होते. वडील नरहरी शंभूराव भावे हे विद्वान आणि शिस्तप्रिय होते, तर आई रुक्मिणीबाई या अत्यंत धार्मिक व संस्कारक्षम होत्या. बालपणापासूनच विनोबांवर अध्यात्म, नैतिकता, स्वाध्याय आणि समाजसेवेचे संस्कार झाले. त्यांच्या वडिलांचा सर्व बाबतीत वैज्ञानिक दृष्टिकोन होता. विनायकवर त्यांचे आजोबा शंभूराव आणि आई रुक्मिणी देवी यांचा खूप प्रभाव होता. औपचारिक शिक्षणापेक्षा ज्ञानसाधना, भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्मग्रंथांचा अभ्यास याकडे त्यांचा अधिक कल होता. १९१६ मध्ये, त्यांनी गांधींना एक हृदयस्पर्शी पत्र लिहिले, ज्यामुळे दोघांमधील आयुष्यभराच्या बंधाची सुरुवात झाली. महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला होता. आचार्यची भेट महात्मा गांधी यांच्याशी झाली आणि त्यानंतर त्यांनी स्वतःला राष्ट्रसेवा, सत्य, अहिंसा व रचनात्मक कार्यासाठी पूर्णपणे समर्पित केले. साबरमती आश्रमतसेच पुढे पवनार आश्रम येथे राहून त्यांनी खादी, ग्रामस्वावलंबन, शिक्षण, श्रमप्रतिष्ठा आणि आध्यात्मिक साधनेचा प्रसार केला. आचार्य विनोबा भावे हे भारतातील एक प्रमुख शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारवंत होते. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन सत्य, अहिंसा, आत्मशुद्धी, श्रमप्रतिष्ठा आणि सर्वधर्मसमभाव या मूल्यांच्या प्रसारासाठी समर्पित केले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सौ. जयश्री गणेश तांबे पीएच.डी.संशोधक विद्यार्थीनी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, तत्त्वज्ञान अधिविभाग

How to cite this article:
तांबे, जयश्री. गणेश. & रासकर, नवनाथ. (2026). विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा अभ्यास. Journal of research & development, 18(5(A)), 117–120.
https://doi.org/10.5281/zenodo.20955533

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.20955533
OPEN ACCESS

शिक्षण हे केवळ साक्षरतेचे साधन नसून व्यक्तीच्या चारित्र्यनिर्मितीचे आणि समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. आर्थिक क्षेत्रात त्यांनी भूदान, ग्रामदान आणि सर्वोदयाच्या संकल्पनांद्वारे संपत्तीचे न्याय्य वितरण, स्वावलंबी ग्रामव्यवस्था आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. धार्मिक क्षेत्रात त्यांनी धर्माचा अर्थ संकुचित पंथवाद किंवा कर्मकांड न मानता सत्य, प्रेम, करुणा, सेवा आणि मानवतेशी जोडला विविध धर्मग्रंथांचा सखोल अभ्यास करून त्यांनी सर्व धर्मांतील समान नैतिक मूल्यांवर भर दिला आणि मानवकल्याणालाच धर्माचे अंतिम उद्दिष्ट मानले, त्यामुळे " विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे

2. उद्देश

i) आचार्य विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा अभ्यास करणे.

ii) आचार्य विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचे आधुनिक काळातील महत्त्व स्पष्ट करणे

3 आचार्य विनोबा भावे यांचे शैक्षणिक विचार:-

आचार्य विनोबा भावे यांचे शैक्षणिक विचार हे केवळ पुस्तकाधारित ज्ञानापुरते मर्यादित नसून व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकास, चारित्र्यनिर्मिती, आत्मानुशासन, श्रमप्रतिष्ठा आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर आधारित होते. त्यांच्या मते शिक्षणाचे खरे उद्दिष्ट केवळ नोकरी मिळवणे किंवा आर्थिक प्रगती करणे नसून माणसामध्ये सत्यनिष्ठा, विवेक, नैतिकता, स्वावलंबन आणि लोकसेवेची भावना विकसित करणे हे आहे. शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये विचारशक्ती, आत्मपरीक्षण आणि समाजाशी बांधिलकी निर्माण झाली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. त्यांनी ज्ञान आणि कर्म यांचा समन्वय साधणाऱ्या शिक्षणाला महत्त्व दिले आणि हाताच्या श्रमाला बौद्धिक कार्याइतकेच सन्मानाचे स्थान दिले. मातृभाषेतून शिक्षण, स्वाध्याय, अनुभवाधारित अध्यापन, ग्रामजीवनाशी जोडलेले शिक्षण आणि शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यातील नैतिक नाते यांना त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या मते शिक्षण हे स्पर्धा, पदवी आणि प्रमाणपत्रांपुरते मर्यादित न राहता व्यक्तीला आत्मनिर्भर, संवेदनशील आणि समाजोपयोगी नागरिक बनवणारे असावे.

आधुनिक काळात विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व अधिक प्रकर्षाने जाणवते. आजचे शिक्षण तांत्रिक कौशल्य, जागतिक स्पर्धा आणि रोजगारक्षमतेवर भर देत असताना नैतिक मूल्ये, सामाजिक संवेदनशीलता आणि मानवी सहजीवन यांकडे अनेकदा दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते. अशा परिस्थितीत मूल्याधारित शिक्षण, पर्यावरणीय जबाबदारी, सामाजिक समता, शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि जीवनकौशल्ये यांवर भर देणारे विनोबांचे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात. डिजिटल युगात माहितीचा प्रचंड साठा उपलब्ध असला तरी त्या माहितीचा विवेकपूर्ण आणि नैतिक वापर करण्याची क्षमता विकसित करणे आवश्यक आहे; यासाठी स्वाध्याय, चिंतन आणि आत्मसंयम यांवर आधारित त्यांची शिक्षणदृष्टी मार्गदर्शक ठरते. तसेच बेरोजगारी, सामाजिक विषमता, उपभोक्तावाद आणि मानसिक तणाव यांसारख्या आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर श्रमसंस्कार, स्वावलंबन, सहकार्य आणि सामुदायिक जबाबदारी यांचा पुरस्कार करणारे त्यांचे विचार शाश्वत विकासाच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण आहेत.शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीचे बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक उन्नयन घडवून न्याय्य, शांततापूर्ण आणि जबाबदार समाजाची निर्मिती करणे हा त्यांचा मूलभूत संदेश होता. त्यामुळे आधुनिक भारतातील सर्वसमावेशक, मानवकेंद्री आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणव्यवस्था घडविण्यासाठी त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचा गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक ठरते.

4 आचार्य विनोबा भावे यांचे आर्थिक विचार:-

आचार्य विनोबा भावे हे भारतातील महत्वाचे आर्थिक विचारवंत आहेत. यांच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू "सर्वोदय" हा होता. विनोबा भावे यांचे आर्थिक विचार हे नैतिकता, न्याय, समता, स्वावलंबन आणि मानवी कल्याण या मूल्यांवर आधारित होते. त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेचे अंतिम ध्येय केवळ संपत्तीची निर्मिती किंवा उत्पादनवाढ नसून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता, सन्मानपूर्वक जीवन आणि सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करणे हे असले पाहिजे. आचार्य विनोबा भावे यांनी आर्थिक धोरणांना केवळ बाजारपेठ किंवा नफ्याच्या निकषांवर न मोजता मानवी मूल्ये, सहजीवन आणि सामाजिक न्याय यांच्या चौकटीत पाहिले. त्यांनी संपत्तीच्या अमर्याद संचयाला प्रोत्साहन देण्याऐवजी तिचा समाजहितासाठी उपयोग व्हावा यावर भर दिला. महात्मा गांधींच्या विश्वस्तत्वाच्या संकल्पनेला पुढे नेत त्यांनी भूदान, ग्रामदान आणि सर्वोदय चळवळीच्या माध्यमातून स्वेच्छेने संसाधनांचे पुनर्वाटप करण्याचा अभिनव मार्ग स्वीकारला. त्यांच्या मते जमीन, श्रम आणि संपत्ती ही समाजाची सामायिक साधने असून त्यांचा उपयोग सर्वांच्या कल्याणासाठी व्हायला हवा. त्यांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्था, कुटीरउद्योग, स्थानिक उत्पादन, श्रमाची प्रतिष्ठा आणि विकेंद्रीकृत

विकास यांचा पुरस्कार केला आणि आत्मनिर्भर गावांची संकल्पना मांडली. आर्थिक प्रगतीसोबत नैतिक जबाबदारी, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणाशी सुसंगत विकास यांनाही त्यांनी तितकेच महत्त्व दिले.

आधुनिक काळात जागतिकीकरण, वेगाने होणारे शहरीकरण, वाढती आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, नैसर्गिक संसाधनांवरील ताण आणि उपभोक्तावादी संस्कृती यांसारख्या आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर विनोबा भावे यांचे आर्थिक विचार विशेष महत्त्वाचे ठरतात. आज आर्थिक वाढ होत असली तरी संपत्तीचे असमान वितरण आणि ग्रामीण-शहरी दरी अनेक समाजांमध्ये कायम आहे. अशा परिस्थितीत समावेशक विकास, सामाजिक उत्तरदायित्व, सहकार, स्थानिक उद्योजकता आणि शाश्वत उत्पादन यांवर भर देणारी त्यांची दृष्टी अधिक सुसंगत वाटते. विशेषतः ग्रामीण भारताच्या विकासासाठी स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर, लघु व कुटीर उद्योगांचे बळकटीकरण, सामुदायिक सहभाग आणि श्रमाधारित अर्थव्यवस्था यांवर आधारित त्यांचे विचार आजही उपयुक्त आहेत. पर्यावरणीय संकटांच्या संदर्भातही मर्यादित उपभोग, संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर आणि निसर्गाशी संतुलित नाते राखण्याचा त्यांचा संदेश शाश्वत विकासाच्या आधुनिक संकल्पनांशी सुसंगत दिसून येतो. आर्थिक विकास हा मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि समाजकल्याणाशी जोडला गेला पाहिजे, हा त्यांचा संदेश आजही तितकाच अर्थपूर्ण आणि मार्गदर्शक आहे.

5 आचार्य विनोबा भावे यांचे धार्मिक विचार:-

आचार्य विनोबा भावे यांचे धार्मिक विचार कोणत्याही एका संकुचित पंथात, कर्मकांडात किंवा बाह्य उपासनेत अडकलेले नव्हते; तर ते अत्यंत व्यापक, विवेकनिष्ठ, सत्य, प्रेम, करुणा, अहिंसा, आत्मशुद्धी आणि मानवसेवा या सार्वत्रिक मूल्यांवर आधारित होते. त्यांच्या मते, धर्म हा माणसाला माणसापासून तोडणारा नसून, प्रेमाने आणि करुणेने जोडणारा दुवा आहे. विनोबांनी वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, कुरआन, बायबल, जैन आणि बौद्ध साहित्य यांसह विविध धर्मग्रंथांचा अभ्यास करून सर्व धर्मांतील समान मानवी मूल्यांवर भर दिला. या अभ्यासातून त्यांनी 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'साम्यवाद' (सलोखा) हा विचार मांडला. त्यांच्या मते, सर्व धर्मांचे अंतिम उद्दिष्ट एकच आहे, ते म्हणजे सत्य, प्रेम, करुणा आणि मानवतेची सेवा. त्यांनी धार्मिक सहिष्णुता, संवाद, परस्पर समज आणि नैतिक आचरण यांना धार्मिक जीवनाचे मूलभूत आधार मानले. त्यांच्या विचारांत अध्यात्म आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा सुंदर समन्वय दिसून येतो; व्यक्तीची अंतर्मुख साधना आणि समाजासाठी निःस्वार्थ सेवा या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या धर्मदृष्टीत समान महत्त्वाच्या आहेत.

आधुनिक काळात धार्मिक ध्रुवीकरण, असहिष्णुता, अतिरेकी विचारसरणी, ओळख-आधारित संघर्ष आणि सामाजिक माध्यमांद्वारे पसरवल्या जाणाऱ्या द्वेषपूर्ण प्रचाराच्या पार्श्वभूमीवर विनोबा भावे यांचे धार्मिक विचार विशेष महत्त्व प्राप्त करतात. विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या लोकांनी परस्पर आदर, संवाद आणि सहअस्तित्वाच्या तत्त्वांवर एकत्र राहणे ही लोकशाही समाजाची मूलभूत गरज आहे. अशा परिस्थितीत सर्वधर्मसमभाव, अहिंसा, संवाद आणि विश्वबंधुत्व यांचा संदेश सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करण्यास मदत करतो. धर्माच्या नावावर होणाऱ्या संघर्षांऐवजी नैतिक मूल्ये, मानवी हक्क, न्याय आणि परस्पर सहकार्य यांना प्राधान्य देण्याची आवश्यकता आज अधिक तीव्रतेने जाणवते. तसेच जागतिक स्तरावर वाढणाऱ्या सांस्कृतिक विविधतेच्या पार्श्वभूमीवर परस्पर समज, सहिष्णुता आणि शांततापूर्ण सहजीवन या मूल्यांचा स्वीकार करण्यासाठी विनोबांची दृष्टी प्रेरणादायी ठरते.

6. निष्कर्ष आणि शिफारसी:-

आचार्य विनोबा भावे यांचे शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचार हे परस्परपूरक असून त्यांचा केंद्रबिंदू मानवकल्याण, नैतिकता, स्वावलंबन आणि सर्वसमावेशक विकास हा आहे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांनी चारित्र्यनिर्मिती, मूल्यशिक्षण आणि श्रमप्रतिष्ठेवर भर दिला; आर्थिक क्षेत्रात समता, विकेंद्रीकरण, ग्रामस्वावलंबन आणि सर्वोदयाची संकल्पना मांडली; तर धार्मिक क्षेत्रात सर्वधर्मसमभाव, अहिंसा, सत्य आणि मानवसेवा यांना धर्माचे मूलतत्त्व मानले. आधुनिक काळातील सामाजिक विषमता, नैतिक अधःपतन, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि पर्यावरणीय तसेच आर्थिक आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे विचार आजही तितकेच सुसंगत आणि प्रेरणादायी आहेत. त्यामुळे शाश्वत, न्याय्य आणि शांततापूर्ण समाजनिर्मितीसाठी विनोबा भावे यांची विचारसरणी महत्त्वपूर्ण दिशादर्शक ठरते.

विनोबा भावे यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता लक्षात घेता शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये मूल्यशिक्षण, नैतिकता, श्रमसंस्कार आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांना अधिक स्थान देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण विकास, सहकार, स्थानिक उद्योजकता आणि संसाधनांच्या न्याय्य वापरासाठी त्यांच्या सर्वोदय आणि ग्रामस्वावलंबनाच्या तत्त्वांचा धोरणात्मक विचार केला जाऊ शकतो. तसेच धार्मिक सलोखा आणि सामाजिक ऐक्य दृढ करण्यासाठी सर्वधर्मसमभाव, संवाद आणि अहिंसेच्या मूल्यांवर आधारित जनजागृती

कार्यक्रम राबविणे उपयुक्त ठरेल. संशोधनाच्या क्षेत्रातही विनोबा भावे यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक विचारांचा आधुनिक सार्वजनिक धोरणे, शाश्वत विकास आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्या संदर्भात तुलनात्मक व आंतरशाखीय अभ्यास प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळे त्यांच्या विचारांचा व्यावहारिक उपयोग वाढून अधिक न्याय्य, संवेदनशील आणि मानवी मूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्था घडविण्यास हातभार लागू शकतो.

7. संदर्भ:-

1. भावे, विनोबा (1963), *लोकनीति*, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी, पृ. 26.
2. विनोबा भावे :- गीता प्रवचने, परंधाम प्रकाशन पवणार 2015 pp--
3. विनोबा भावे – *धर्म आणि विज्ञान,* सर्व सेवा संघ प्रकाशन
4. गाडगीळ, द. मा. – *विनोबा भावे : व्यक्ती आणि विचार,* पॉप्युलर प्रकाशन.
5. विनोबा भावे, विज्ञान युग मे धर्म, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी*)*
6. भावे, विनोबा :- अहिंसा विचार, सर्व सेवा संघ प्रकाशन. वाराणसी
7. विनोबा भावे :- धर्मामृत, परंधाम प्रकाशन पवनार, 2000 pp 36 te 40
8. श्रीकृष्णदत्त गौतम (संपा.), *विनोबा साहित्य, खंड १६ : तिसरी शक्ती*, परमधाम प्रकाशन, पवनार, वर्धा, 1996, पृ. 87.
9. Bhave, Vinoba, *Democratic Values and the Practice of Citizenship*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Kashi (Varanasi), 1962, p. 26.
10. Shah, Kanti. *Vinoba: Life and Mission*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Rajghat, Varanasi, 1979.